

ลักษณะความโกรธความโกรธในพระไตรปิฎก

The Identity of anger in the Tipitaka

พระครูปราโมทย์สีลคุณ¹

Phrakhrupramotseelakul¹

มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย วิทยาเขตร้อยเอ็ด¹

Mahamakut Buddhist University Roi Et Campus¹

E-mail : Pramotseelakul@gmail.com

บทคัดย่อ

ความโกรธ มีความหมาย มาจากศัพท์ภาษาบาลีว่า โกรธ แปลว่า ความกำเริบ ความขุ่นเคือง ในจิตใจ มีศัพท์ที่ใช้เหมือนกับความโกรธ คือ โทสะ คือความรู้สำนึกคิดประทุษร้าย ความโกรธ มีความดุร้ายและเป็นลักษณะเหมือนกันกับอสรพิษที่ถูกตี มีความพลุ่งพล่านเป็นรสเปรียบเหมือนกันกับยาพิษที่ใส่ลงไปในแม่น้ำ เปรียบเหมือนกันกับไฟป่าที่กำลังเผาป่าให้ไหม้ เหตุที่ทำให้เกิดความโกรธนั้นมี 5 ประการ คือ 1) มีโทสะเป็นอหยาศัยมาแต่กำเนิด 2) มีความคิดไม่ละเอียด ไม่ลึกซึ้งเป็นปกติ 3) มีการศึกษามีการสดับรับฟังน้อย เมื่อมีอารมณ์อะไรเกิดขึ้นมา 4) ได้ประสบกับอารมณ์ที่ไม่ดีอยู่ในเรื่อยๆ คือ อนิฏฐารมณ์ และ 5) อารมณ์ที่ไม่น่าใคร่ น่าพอใจ ไม่น่าชอบใจ เช่น รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ธรรมารมณ์ ได้ประสบกับอาฆาตวัตถุ 10 ประการ

คำสำคัญ : ลักษณะของความโกรธ; พระไตรปิฎก

ABSTRACT

Anger is derived from the Pali language meaning "Koda" means aggravation and resentment in the mind. There is a terminology similar to anger: anger, knowledge, consciousness, violence. Anger is ferocity and is the same as the hit beast with the same taste and liquidity as the poison put into the river is equivalent to a forest fire that is burning a forest. The causes of anger have 5 points namely, 1) anger is innocent, 2) there is no detailed thought, not as profound as normal, 3) having education, having little hearing when something has happened, 4) experiencing bad emotions in regular, namely

a bad mood is often (Anittharamana), 5) emotions that are not desirable, pleasant, unpleasant, such as images, sounds, tastes, touches, and cognoscible objects (Dhammaramana) have experienced 10 objections.

Keywords : Identity of anger; Tripitaka

1. บทนำ

สังคมไทยตั้งแต่สถาบันที่เล็กที่สุดคือครอบครัว ตลอดไปจนถึงชุมชนตำบลหมู่บ้านและประเทศชาติบ้านเมือง ที่เดือดร้อนวุ่นวายทุกคนไม่ไม่รุ่มเย็นเป็นสุขเท่าที่ควรนั้นเพราะสาเหตุคือกิเลสอาสวะอันร้อนรุ่มสมุเพาหมักคองอยู่ในดวงจิตสันดาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งก็คือโลภะ ความโลภอยากได้ไม่รู้จัก อิมไม่รู้จักเต็มไม่รู้จักพอ โทสะ ความโกรธหงุดหงิดขัดเคืองดูร้ายร้อนรุ่มสมุเพา และโมหะ ความหลงมืดบอดไม่รู้เหตุผลไม่รู้ควรไม่ควรมีรูปบาปบุญคุณโทษประโยชน์มิใช่ประโยชน์

สำหรับความโกรธเป็นกิเลสสายตระกูลโทสะ เป็นเครื่องปกคลุมสลายจิตใจทำให้เล่าร้อนเป็นอัสวเครื่องหมักคองอยู่ในดวงจิตติดเป็นสันดาน เป็นกิเลสสายสกุลโทสะเครื่องประทุษสลายบันทอนสมรรถนะของจิตให้อ่อนพลัง อธิบายว่าสัตว์ทั้งหลายย่อมถูกประทุษสลายด้วยกิเลสนั้น เพราะเหตุนี้กิเลสนั้นจึงชื่อว่าโทสะ โทสะนั้นมีความดูร้ายเป็นลักษณะ ดุจสรรพพิษที่ถูกตี มีความพลุ่งพล่านเป็นรส หลุดยาพิษที่ตกลงไป (แผ่ซ่าน) หรือมีอันแผดเผาซึ่งที่อาศัยของตนเป็นรส ดุจไฟป่า มีความประทุษสลายเป็นเครื่องปรากฏ ดุจข้าศึกพุดได้ช่องได้โอกาส มีอากาศวัตถุเป็นปัทมฐาน เพิ่งเห็นว่าเปรียบปานดั่งน้ำมูตรเนาซึ่งละคนด้วยยาพิษ หรือเปรียบประดุจดั่งว่าอัคคีภัยไฟไหม้ฟาง เกิดเร็วและดับเร็วไม่เหมือนโลหะและโมหะกิเลสสองอย่างนี้ถึงจะมีฤทธิ์มีอำนาจแต่ก็ไม่สามารถทำให้จิตใจของเราเล่าร้อนเท่าใดนัก ไม่สามารถทำให้คนทะเลาะวิวาทบาดหมางทู่เถียงผิดใจกัน ถึงทะเลาะวิวาทบาดหมางแม้แต่ในวงศาคณาญาติ กิเลสคือความโกรธซึ่งเป็นสายตระกูลโทสะนี้ หากว่าเกิดขึ้นในกลุ่มใด คณะใด บ้านใด วัดใด ตำบลใด อำเภอใด จังหวัดใด ประเทศใด หรือระหว่างประเทศต่อประเทศ ก็จะเกิดการทะเลาะวิวาทบาดหมางกัน เกิดสงครามประทุษประหารกันทันที

ดังนั้น ในบทความนี้ ผู้เขียนจะได้ศึกษา ในประเด็นเรื่องความหมายของความโกรธในพระไตรปิฎก และลักษณะของความโกรธและเหตุทำให้เกิดความโกรธในพระไตรปิฎก กล่าวโดยสรุปบุคคลผู้มักโกรธ พระพุทธองค์ทรงเปรียบบุคคลที่โกรธประจำเหมือนกับบรอยขีดบนแผ่นดินเพราะความโกรธของเขาหมักหมมอยู่นานย้อมไม่ละเลือนได้ง่าย แต่ความโกรธของบางคนเปรียบเหมือนรอยขีดที่แผ่นดินเพราะความโกรธนั้นไม่ได้หมักหมมอยู่นาน เหมือนกับบรอยขีดที่แผ่นดินยอมลบเลือนแล้ว

2. ลักษณะของความโกรธในพระไตรปิฎก

ความโกรธ มาจากศัพท์ภาษาบาลีว่า โกรธ แปลว่า ความกำเริบ ความขุ่นเคือง ในจิตใจ(ส.ส. (ไทย) 15/271/395) มีศัพท์ที่ใช้เหมือนกับความโกรธ คือ โทสะ คือความรู้สำนึกคิดประทุษร้าย มันจะเริ่มต้นมาจาก อคติความไม่พอใจ ถ้าจะระงับไว้ได้ก็จบแค่นั้น ถ้าจะระงับไม่ได้ก็จะไปถึงปฏิกะ ความหงุดหงิด รำคาญ ถ้าระงับไว้ได้แค่ปฏิกะก็หายไป ถ้าจะระงับไม่ได้ก็จะกลายเป็นโกรธะ ความขุ่น เหมือนน้ำที่เราต้มบนเตาไฟ ก็เริ่มขุ่น เริ่มหมุ่นเริ่มจะร้อนถ้าจะระงับไว้ได้ก็ดีไประงับไม่ได้จะตามมาเป็นโทสะ ความพลุ่งพล่าน ระงับไม่อยู่ก็พลุ่งพล่านออกมาทางกายบ้าง ทางวาจาบ้าง (Taylor and Wilson, Exploring Your Anger: Friend or Foe? 1997 : 45) ร้อนใจ ร้อนรนถูกเผาให้ร้อนด้วยโทสะ อย่างที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงในอาทิตตปริยายสูตรที่ว่าร้อนอยู่ด้วยไฟคือราคะบ้าง โทสะบ้าง โมหะบ้าง ในที่นี้ก็ร้อนอยู่ด้วยโทสะ แล้วพลุ่งพล่านออกมา ทางกายบ้าง ทางวาจาบ้าง ความโกรธเป็นอารมณ์ธรรมชาติของมนุษย์ที่มีมาตั้งแต่สมัยโบราณ ความโกรธคืออารมณ์ที่รุนแรงหรือความรู้สึกลึกที่ไม่พอใจมันมักจะแฝงความเป็นปรปักษ์ และความตึงเครียดที่เกิดจากสัมผัสของการบาดเจ็บหรือถูกกระทำทำให้การสงบระมาท

การศึกษาความโกรธในพระพุทธศาสนา ดังที่ปรากฏในพระไตรปิฎกและมีผู้เชี่ยวชาญในทางพระพุทธศาสนาได้ให้ความหมายของความโกรธเอาไว้ดังต่อไปนี้ คำว่าความโกรธหมายถึง ความปองร้าย ความมุ่งร้ายความขัดเคือง ความขุ่นเคือง ความพยาบาทแห่งจิตความประทุษร้ายในใจความชิง กิริยาที่ชิงความเป็นผู้ชิง ความพยาบาท กิริยาที่พยาบาท ความเป็นผู้พยาบาท ความพิโรธความพิโรธตอบ ความเป็นผู้ดูร้ายความเพราะวาจาชั่วไม่ข่มขืนแห่งจิตพระพุทธองค์ได้ตัดถึงลักษณะของความโกรธว่า มีรากเป็นพิษมียอดหวานที่ว่ามีลาบเป็นพิษหมายความว่า ในเบื้องต้นความโกรธจะแสดงพิษสงต่อจิตใจทำให้หงุดหงิด เร้าร้อน เตือดดาลจึงต้องรีบระบายความหงุดหงิดเร้าร้อน เตือดดาลออกไปโดยเร็ว ด้วยการดำ่ว่าทุบตีหรือทำร้ายบุคคลหรือสิ่งของที่เป็นต้นเหตุให้โกรธ

ความโกรธคือโทสะ ในวงการนักเรียนธรรม แปลว่า ความคิดประทุษร้าย ได้แก่การคิดทำลายคนอื่น เช่น คิดจะฆ่าให้เจ็บ คิดจะตีให้หัวแตก คิดจะเผาบ้านเขา คิดจะใส่ร้ายป้ายสีให้เสียคน ความคิดอย่างนี้เรียกว่าโทสะ หากจะถามต่อไปว่า โทสะ ให้โทษอย่างไร ก็พบว่า โทสะจะเป็นเหตุให้ก่อเวรภัยต่างๆ อันจะทำตัวให้เดือดร้อน ในความเข้าใจของคนทั่วไป ถือว่าอาการของจิตเดือดดาลนั้น จะเรียกว่าโกรธก็ได้ ว่าโทสะก็ได้ ว่าโมโหก็ได้ ถ้ามีอาการเช่นนี้ เวลาเล่าให้คนอื่นฟัง บางคนก็ว่า “แหม ข้า โกรธจนตัวสั่น” “แหม มันยั่วโทสะนัก” “แหมมันเดือดโมโหขึ้นมาทันทีเชียว” บางทีก็ว่า “ทำไมถึงเป็นคนโมโหโทโสอย่างนี้”

โทสะ ความคิดประทุษร้ายเป็นอกุศลมูล คือรากเหง้าของความชั่วทั้งปวงสภาวะที่ชื่อว่าโทสะ เพราะอรรถว่า เป็นเหตุให้คนประทุษร้าย หรือประทุษร้ายเอง หรือว่าธรรมชาติมันจัดว่าเป็นเครื่องประทุษร้ายเท่านั้น

โทษะมีความดุร้ายเป็นลักษณะ เหมือนอสรพิษถูกตีแล้วไม่ตาย มีความกระสับกระส่าย (แห่งกายและจิต) เป็นหน้าที่ เหมือนคนถูกวางยาพิษ มีการประทุษร้ายเป็นผล เหมือนศัตรูได้โอกาสล้างแค้น มีอาฆาต วัตถุ 10 เป็นเหตุใกล้ให้เกิด (วัตถุที่ทำให้เกิดโทษะ เช่น เห็นว่าเขาเคยทำให้เราเจ็บ เห็นว่าเขากำลังทำให้เราเจ็บ หรือเห็นว่าเขาจะทำให้เราเจ็บ หรือเห็นว่าเขาเคยทำให้เราที่เรารักเจ็บ เป็นต้น)

นอกจากนี้โทษะเมื่อเป็นรากเหง้าเรียกว่า “โทษะมูล” เมื่อถึงฐานะนิรวันเรียกว่า “พยาบาทนิรวัน” เมื่อถึงฐานะเป็นกรรมบถ เรียกว่า “พยาบาท” (ปัญญา ใบบางยาง และคณะ, 2548 : 26)

2.1 ความโกรธที่ปรากฏในพระวินัย

ในพระวินัยปิฎก มหาวิภังค์ สังฆาทิเสสกัณฑ์ กล่าวว่า “ผู้ใด มีความขัดเคือง มีโทษะโดยมุ่งหมายว่า ทำอย่างไรจึงจะให้ผู้นั้นพ้นจากพรหมจรรย์นี้ได้ถ้าผู้มีความขัดเคือง มีโทษะผู้นั้นแล้วใส่ความผู้อื่น แล้วก็ต้องโทษอย่างหนักพุทธองค์ตรัสว่าอันผู้ใดผู้หนึ่งโจทก์ก็ตามไม่โจทก์ก็ตาม อธิกรณ์นั้นเป็นเรื่องถ้าไม่มีมูลไม่มีหลักฐาน และผู้นั้นยอมรับผิดโทษก็จะน้อยลง” (วิ.มหา. (ไทย) 1/385/419)

พระพุทธองค์กล่าวว่า “จึงสอนให้ทำลายราคะโทษะโมหะตลอดถึงทำลายบาปอกุศลธรรมต่างๆ” (วิ.มหา. (ไทย) 1/6/4) พระพุทธองค์จึงเกียจกายทุจริตวิจจริตมโนทุจริตและบาปอกุศลธรรม” (วิ.มหา. (ไทย) 1/7/4) ถ้าเขากล่าวหาเรานั้นมีมูลอยู่เพราะเราแสดงธรรมเพื่อกำจัดราคะโทษะโมหะและบาปอกุศลธรรม” (วิ.มหา. (ไทย) 1/8/4) ข้อนี้จัดเป็นกิเลสที่ควรละการละกิเลสได้แก่ การละราคะการละโทษะการละโมหะ (วิ.มหา. (ไทย) 1/199/185)

ในอนันตริยคาถาพระวินัยปิฎก ได้กล่าวว่า ไม่ควรประกาศธรรมที่เราได้บรรลุด้วยความลำบาก เพราะธรรมนี้ไม่ใช่สิ่งที่ผู้ถูกราคะและโทษะครอบงำจะรู้ได้ง่ายแต่เป็นสิ่งพาทวนกระแสะละเอียดลึกซึ้งรู้เห็นได้ยากประณีต และผู้กำหนดด้วยราคะถูกกองโมหะหุ้มห่อไว้จู้จู้เห็นไม่ได้ (วิ.ม. (ไทย) 4/7/77)

ในอาทิตตปริยายสูตร ได้กล่าวไว้ว่าแม้ความร้อนเพราะราคะโทษะโมหะร้อนเพราะความเกิดความแก่ความตายความโศกความคร่ำครวญความทุกข์ โทมนัสความคับแค้นใจโทษะ (หุ) เป็นของร้อนเสียงเป็นของร้อน ฯลฯ ใจเป็นของร้อนอารมณ์เป็นของร้อนความรู้ทางใจเป็นของร้อนการกระทบทางใจเป็นของร้อนแม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์หรือที่ไม่ใช่สุขไม่ใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัยก็เป็นของร้อน พระพุทธองค์กล่าวว่าร้อนเพราะราคะโทษะโมหะร้อนเพราะความเกิดความแก่ความตาย ความโศกความคร่ำครวญทุกข์โทมนัส ความคับแค้นใจ (วิ.ม. (ไทย) 4/45/63-65)

การสละราคะ โทษะโมหะจิตปราศจากราคะโทษะโมหะแต่ยังกล่าวเท็จทั้งที่รู้ว่าเมื่อเขารู้ว่าเข้าปฐมฌานแล้วด้วยอาการ 3 อย่าง เมื่อผู้อื่นเข้าใจจึงเป็นโทษหนัก เมื่อเขาไม่เข้าใจโทษก็จะเบา และเขากล่าวต่อไปว่าจิตปราศจากราคะโทษะด้วยอาการ 3 อย่าง ด้วยอาการ 7 อย่างคือ (1) เบื้องต้นเธอรู้ว่าจะกล่าวเท็จ (2) กำลังกล่าวก็รู้ว่ากำลังกล่าวเท็จ (3) ครั้นกล่าวแล้ว ก็รู้ว่ากำลังกล่าวเท็จ (4) อำพราง

ความเห็น (5) อำพรางความเห็นชอบ (6) อำพรางความพอใจ (7) อำพรางความประสงค์เมื่อผู้อื่นเข้าใจ ต้องโทษอย่างหนักเมื่อเขาไม่เข้าใจต้องเบาลงตามลำดับ (วิ.มหา. (ไทย) 1/219/207) นี้แสดงว่าพระพุทธองค์ทรงไม่ทรงสรรเสริญให้คนมีความโกรธโกหกหลอกลวง

สรุป ความโกรธที่ปรากฏในพระวินัยปิฎกนั้นพระพุทธองค์จึงสอนให้ทำลายโกรธ (โทสะ) นั้นเสีย ตลอดถึงทำลายบาปอกุศลธรรมต่างๆ ทั้งทางกายทุจริตวจีทุจริตมโนทุจริตเพราะโทสะเป็นของร้อน พระพุทธองค์กล่าวว่าร้อนเพราะราคะโทสะโมหะร้อนเพราะความเกิด ความแก่ ความตายความโศก ความคร่ำครวญทุกขโทมนัส ความคับแค้นใจ

2.2 ความโกรธที่ปรากฏในพระสุตตันตปิฎก

พระสุตตันตปิฎกมัชฌิมนิกายมัชฌิมปัณณาสกได้กล่าวไว้ว่า บุคคลพึงละการนิทานินทาบุคคล ที่เป็นผู้มีการนิทานและการประทุษร้ายเหล่าใดเราจะพึงปฏิบัติเพื่อละสังโยชน์เหล่านั้นเสียการประทุษร้าย แม้แต่ตนเองก็ยั้งติดเตียงตนเองได้ด้วยการนิทานเพราะการประทุษร้ายนั้นเป็นปัจจัยผู้รู้ใคร่ครวญแล้วพึงติเตียนหลังจากตายไปแล้วจะไปสู่สุคติ การนิทาน เป็นสังโยชน์เป็นนิเวศน์เป็นอาสวะ และความเร่าร้อนแก่เราเมื่อบุคคลไม่มีการนิทานและการประทุษร้ายอาสวะและความเร่าร้อนนั้นจะไม่มี (ม.ม. (ไทย) 13/38/41)

บุคคลพึงละความโกรธได้เพราะอาศัยความไม่โกรธ (ม.ม. (ไทย) 13/39/41) ผู้ตัดการนิทานและการประทุษแห่งความโกรธเพื่อละเพื่อตัดสังโยชน์เมื่อไม่มีความโกรธอาสวะ และความเร่าร้อนเรานั้นก็จะไม่มี

ในพระสุตตันตปิฎกสังยุตตนิกายสคาถวรรคมาฆะสูตรกล่าวถึง บุคคลฆ่าความโกรธได้จึงอยู่เป็นสุขฆ่าความโกรธได้จึงไม่เศร้าโศก การฆ่าความโกรธ ซึ่งมีรากเป็นพิษ มียอดหวานเพราะบุคคลฆ่าความโกรธนั้นได้แล้วจึงไม่เศร้าโศก ดังนั้น การฆ่าความโกรธซึ่งเป็นพิษเป็นภัยต่อตนเพราะบุคคลฆ่าความโกรธได้แล้วจึงอยู่เป็นสุข (ขุ.ชา. (ไทย) 27/1/227)

พระราชารู้ไม่ทรงพิโรธต่อผู้ที่โกรธยอมเป็นที่บูชาของชาวแวนแคว้น (ขุ.ชา. (ไทย) 27/1/227) ทั้งในหมู่บ้านในป่าในที่ลุ่มหรือในที่ดอนพอเรือจ้างของท่านอย่าโกรธเลย (ขุ.ชา. (ไทย) 27/5/228) เจ้าอย่าโกรธเพราะความโกรธไม่ดีเลยทิศที่เจ้ายังไม่ได้เห็นยังไม่ได้ยินมีอีกมากมารดาบิดาเป็นทิศเบื้องหน้า พระอรชยะทั้งหลายกล่าวสรรเสริญอาจารย์ว่าเป็นทิศเบื้องขวา (ขุ.ชา. (ไทย) 27/8/229) พระราชาผู้เป็นใหญ่กว่าชายและหญิงถึงแม้เราจะโกรธก็จะหักห้ามความโกรธได้ดำรงตนไว้อย่างนั้นต่อชุมชนจะอนุเคราะห์หลงอาชญาโดยธรรม (ขุ.ชา. (ไทย) 27/32/290) หากพระองค์จะประทานพรแก่ข้าพเจ้า ถ้าหวังเฉพาะความประพฤติดของตนคืออย่ามีความโกรธอย่ามีโทสะอย่ามีความโลภและอย่ามีความเสนาหาขอพระองค์ทรงประทานพรทั้ง 4 ประการเหล่านี้เถิด (ขุ.ชา. (ไทย) 27/14/323) ความโกรธในโทสะในความโลภหรือในความเสนาหาข้าพเจ้าทำแล้วขอท่านจงบอกแก่ข้าพเจ้า (ขุ.ชา. (ไทย) 27/15/323) ความ

โกรธนั้นเกิดจากความไม่อดทนถึงจะน้อยก็จะมากได้ต่อไปก็จะเพิ่มพูนยิ่งขึ้นเป็นความขัดข้องใจมีความคับแค้นใจเป็นอันมากเพราะฉะนั้นข้าพเจ้าจึงไม่ชอบความโกรธ (ช.ชา. (ไทย) 27/16/323)

สรุป การนิโทษ และการประทุษแห่งความโกรธเพื่อละเพื่อตัดสังโยชน์เมื่อไม่มีความโกรธอาสวะ และความร่าร้อนเหล่านั้นก็จะมีบุคคลฆ่าความโกรธได้จึงอยู่เป็นสุขฆ่าความโกรธได้จึงไม่เศร้าโศก การฆ่าความโกรธ ซึ่งมีรากเป็นพิษ มียอดหวานเพราะบุคคลฆ่าความโกรธนั้นได้แล้วจึงไม่เศร้าโศก ความโกรธซึ่งเป็นพิษเป็นภัยต่อตนการฆ่าความโกรธได้จึงอยู่เป็นสุข

2.3 ความโกรธที่ปรากฏในพระอภิธรรมปิฎก

อภิธรรมปิฎกัมมสังคณี กล่าวถึง อุกุศล 3 คือ โลภะ โทสะ และโมหะเฉพาะโทสะ มีสาระสรุปได้ ดังนี้

โทสะคือความอาฆาตเกิดขึ้นว่าผู้นี้เคยทำความเสื่อมเสียแก่เรา ผู้นี้กำลังทำความเสื่อมเสียแก่เรา พຽงนี้ จะทำความเสื่อมเสียแก่เรา ผู้นี้เคยทำความเสื่อมเสียแก่เราคนที่รักที่ชอบพอของเรา เคยทำความเจริญ ฯลฯ กำลังทำความเจริญจักทำความเจริญแก่ผู้ไม่เป็นที่รักที่ชอบของพวกเรา หรือความอาฆาตเกิดขึ้นในฐานะอันไม่สมควร จิตจึงอาฆาตความกระทบกระทั่ง ความแค้นความเคืองความขุ่นเคือง โทสะจึงคิดประทุษร้ายคิดมุ่งร้ายความขุ่นจิตความโกรธ กิริยาที่โกรธ ภาวะที่โกรธ มีลักษณะเช่นว่านี้ ความคิดปองร้ายกิริยาที่คิดปองร้ายภาวะที่คิดปองร้ายความพิโรธความแค้นความดุร้ายความเกรี้ยวกราดความไม่แช่มชื่นแห่งจิตมีลักษณะเช่นนี้จึงได้เรียกว่าโทสะ (อภิ.วิ. (ไทย) 34/1066/273)

บุคคลผู้มักโกรธ กิริยาที่โกรธ ภาวะที่โกรธ โทสะ ความประทุษร้าย ภาวะที่ประทุษร้าย พยาบาท กิริยาที่พยาบาท ภาวะที่พยาบาท พิโรธ พิโรธตอบ ดุร้าย เกรี้ยวกราด จิตไม่ยินดีอันใดลักษณะเช่นนี้เรียกว่าความโกรธ ความโกรธนี้อันบุคคลใดละไม่ได้ บุคคลนั้นเรียกว่า ผู้มักโกรธ (อภิ.วิ. (ไทย) 36/45/147) ความผูกโกรธ กิริยาที่ผูกโกรธ ภาวะที่ผูกโกรธ การไม่หยุดโกรธ การตั้งความโกรธไว้ การดำรงความโกรธไว้ การไหลไปตามความโกรธ การตามผูกพันด้วยความโกรธไว้ การทำความโกรธให้มันเข้าไว้ อันใดเห็นนี้ นี้เรียกว่าความผูกโกรธ ความผูกโกรธนี้ อันบุคคลใดละไม่ได้บุคคลนั้นเรียกว่า ผู้ผูกโกรธ (อภิ.วิ. (ไทย) 36/46/157)

บุคคลผู้เปรียบเหมือนรอยขีดบนแผ่นดิน เพราะบุคคลบางคนในโลกนี้โกรธเป็นประจำ และความโกรธของเขานั้นก็หมักหมมอยู่นานเหมือนกับรอยขีดบนแผ่นดินย่อมไม่ลบเลือน (เร็ว) เพราะลมหรือน้ำย่อมติดอยู่นานชื่อแผ่นดินใดบุคคลบางคนในโลกนี้ ก็ฉนั้นนั่นเหมือนกันโกรธเป็นประจำ และความโกรธของเขานั้นก็หมักหมมอยู่นานบุคคลนี้เรียกว่าผู้เปรียบเหมือนรอยขีดที่แผ่นดิน (อภิ.วิ. (ไทย) 36/113/174-175)

บุคคลผู้เปรียบเหมือนรอยขีดที่แผ่นดิน บุคคลบางคนในโลกนี้โกรธเป็นประจำแต่ความโกรธของเขานั้นไม่หมักหมมอยู่นานเหมือนกับรอยขีดที่แผ่นดินย่อมลบเลือนเร็วเพราะลมหรือน้ำไม่ปรากฏอยู่

นานชื่อแม้นั้นใดบุคคลบางคนในโลกนี้ก็ฉันทันนั้นเหมือนกันโกรธเป็นประจำแต่ความโกรธของเขานั้นไม่หมักหมม อยู่นานบุคคลนี้เรียกว่าผู้เปรียบเหมือนรอยขีดที่แผ่นดิน (อภิ.วิ. (ไทย) 36/114/175)

ดังนั้น ความหมาย ของความโกรธในพระอภิธรรมปิฎกคือ โลภะ (ความโลภ) คือความกำหนด ความคล้อยตามอารมณ์ ความยินดี ความเพลิดเพลินเป็นผลนำไปสู่โทสะ (ความโกรธ) คือไม่สมหวังกับสิ่งนั้นๆ จึงกลายเป็นความคิดประทุษร้ายความคิดมุ่งร้ายกิริยาที่โกรธภาวะที่โกรธเป็นผลทำให้เกิดจิตมีโมหะ (ความหลง) หลงในสภาวะธรรมเหล่านั้นที่เป็นเหตุให้อกุศล 3 คือ โลภะ โทสะ และโมหะบังเกิดขึ้นอยู่เนื่องๆ

สรุป บุคคลผู้มักโกรธ พระพุทธองค์ทรงเปรียบบุคคลที่โกรธประจำเหมือนกับรอยขีดบนแผ่นดิน เพราะความโกรธของเขาหมักหมมอยู่ยาวนานย่อมไม่ละเลือนได้ง่าย แต่ความโกรธของบางคนเปรียบเหมือนรอยขีดที่แผ่นดินเพราะความโกรธนั้นไม่ได้หมักหมมอยู่ยาวนาน เหมือนกับรอยขีดที่แผ่นดินยอมลบเลือนเร็ว

2.4 ความโกรธที่ปรากฏในอรรถกถา

อรรถกถา ติลมณฺเฑียรุชิตก กล่าวไว้ว่า การเขียนที่เป็นการสั่งสอน สมัยหนึ่งพระศาสดาเมื่อประทับอยู่ ณ พระวิหารเชตวัน ทรงปรารภภิกษุผู้มักโกรธรูปหนึ่ง จึงตัดเรื่องนี้ มีคำเริ่มต้นว่า อชฺชาปิเม ตํ มนสิ ดังนี้

ได้ยินมาว่า มีภิกษุรูปหนึ่งเป็นผู้มักโกรธมากไปด้วยความคับแค้นใจ ถูกใครว่าอะไรแม้เพียงนิดเดียวก็โกรธ ความโกรธ ความคิดประทุษสลายและเป็นผู้ที่น้อยใจ อยู่มาวันหนึ่ง ภิกษุทั้งหลาย นั่งสนทนากันว่า ภิกษุรูปโน้นเป็นคนโกรธง่าย เต็มไปด้วยความคับแค้นใจ เทียบทำเสียดๆเหมือนเกลือที่เขาใส่ในเตาไฟ เป็นผู้บวชในศาสนาที่สอนมิให้โกรธเห็นปานนี้ แม้แต่ความโกรธนั้น ก็ไม่อาจข่มได้ พระศาสดาทรงตรัส ตรัสถามว่า เธอเป็นผู้โกรธง่ายจริงหรือเมื่อภิกษุรูปนั้นรับเป็นสัตว์แล้ว จึงตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย มิใช่บัดนี้เท่านั้น แม้ในการก่อน ภิกษุนี้ก็ได้เป็นคนมักโกรธเหมือนกัน ภิกษุทั้งหลายทูลอาราธนา จึงทรงนำเอาเรื่องในอดีตมาสาธกดังต่อไปนี้

เมื่อพระเจ้าพรหมทัตครองราชสมบัติอยู่ในกรุงพาราณสี โอรสของพระเจ้าพรหมทัตชื่อว่า พรหมทัตตกุมาร ฮีอพระราชาครั้งก่อน ซึ่งมีอาจารย์ที่ศาศปาโมกข์ในนครของตน ต่างก็ส่งพระราชโอรสของตนๆ ไปเรียนศิลปะต่างเมืองด้วยหวังว่า เมื่อพระราชโอรสของตนจักเป็นผู้จัดการความเยอหยิ่งด้วยมานะ เป็นผู้อดทนต่อความหนาวและความร้อน จะได้รับรู้จาริตประเพณีของชาวโลกเขาเฉพาะฉะนั้น พระราชาจึงรับสั่งให้พระราชโอรส ซึ่งมีพระชนมายุ 16 พรรษามาแล้ว ได้พระราชทานฉลองพระบาทขึ้นเดิยวคู 1 ร่ม ใบบนหนึ่งคัน และทรัพย์ 1,000 กหาปณะ แล้วตัดว่าลูกรัก เธอจงไปยังเมืองตักสิลา จำเรียนเอาศิลปะวิชา มา เมื่อพระราชโอรสรับพระราชโองการแล้วถวายบังคมพระชนกชนนี แล้วจึงเสด็จออกไปยังเมืองตักสิลา แล้วได้ไปถามหาบ้านอาจารย์

ในเวลานั้นเอง อาจารย์ที่สอนศิลปะแก่พวกมานพเสร็จพอดีได้เดินออกมา นั่ง พู่ข้างหนึ่งที่ประตูเรือน พระราชโอรสได้ไปถึงที่บ้านอาจารย์นั้นพอดี ได้เห็นอาจารย์นั่งอยู่ คั้นแล้วจึงถอดรองเท้าและลดร่ม ได้เข้าไปไหว้อาจารย์ อาจารย์จึงรู้ว่าพระราชโอรสนั้นเห็นเหนื่อยมา จึงได้ตบรับพระกุมารด้วยพระกระยาหาร เมื่อเสวยพระกระยาหารเสร็จแล้ว พักผ่อนอยู่ครู่หนึ่ง จึงได้เข้าไปหาอาจารย์ เมื่อไหว้แล้วยืนอยู่ อาจารย์ทศปาโมกข์จึงถามว่า เธอมาจากไหนนะพ่อ พระราชโอรสจึงตอบว่ามาจากเมืองพาราณสี อาจารย์ทศปาโมกข์จึงถามต่อไปว่า เธอเป็นลูกของใครพระราชโอรสจึงตอบว่าเป็นโอรสของพระเจ้าพาราณสี ทศปาโมกข์จึงถามต่อว่า พระองค์เสด็จมาด้วยประสงค์อะไรท่านอาจารย์ หรือว่าพระองค์จะเป็นธมมัตถวาสสิก พระราชกุมารนั้นตอบว่าทรัพย์อันเป็นส่วนของอาจารย์นั้นข้าพเจ้านำมาด้วย ว่าแล้วก็วางถุงทรัพย์พันกหาปณะ ลงที่ใกล้เท้าของอาจารย์แล้วก็ไหว้

ศิษย์ที่เป็นธมมัตถวาสสิก ในเวลากลางวันต้องทำการงานให้อาจารย์ กลางคืนจึงจะได้เรียน แต่สิทธิให้ทรัพย์อันเป็นส่วนของอาจารย์ เป็นเหมือนบุตรคนโตในเรือน เรียนแต่ศิลปะเท่านั้นเพราะฉะนั้น อาจารย์พอมิถุภษามยามดีแล้ว จึงเริ่มสอนศิลปะแก่พระกุมารโดยพิสดาร ฝ่ายพระราชทานกุมารก็เรียนเอาศิลปะด้วยความตั้งใจ วันหนึ่ง ได้ไปอาบน้ำพร้อมกับอาจารย์ครั้งนั้นมีหญิงชราคนหนึ่งขัดสีเมล็ดงาให้หมดเปลือกแล้ว ได้อาณาแฝดตากไว้ แล้วได้นั่งเฝ้าอยู่ พระกุมารจึงได้เห็นเมล็ดงาที่ตากไว้ ก็อยากจะสวดย จึงหยิบเมล็ดงามาหนึ่งกำมือแล้วเขี้ยวเสวย หญิงชราคนนั้นคิดว่ามานพผู้นี้คงอยากกิน จึงนั่งเสียมิได้กล่าวประการใด ในวันรุ่งขึ้น พระกุมารนั้นก็ทำได้เหมือนเดิม ในเวลานั้น แมหญิงชรานั้นก็ไม่กล่าวอะไรกับพระราชกุมารนั้นแม้ในวันที่ 3 พระราชกุมารก็ได้ทำเหมือนเดิม ในคราวนั้น หญิงชราเห็นเข้าจึงประคองแขนทั้งสองร้องคร่ำครวญว่า อาจารย์ทศปาโมกข์ได้ใช้ให้พวกศิษย์ของตนปล้นเรา อาจารย์หันกลับมาถามว่า นี้อะไรกันแน่ หญิงชรากล่าวว่า สิทธิของท่านเขี้ยวกินเมล็ดงาอ่อนที่ข้าพเจ้าตากไว้ วันนี้กำมือ เมื่อวานนี้ก็กำมือหนึ่ง เมื่อวันซืนก็กำมือหนึ่ง เมื่อศิษย์ของท่านเขี้ยวกินอยู่อย่างนี้ เมล็ดงาที่มีอยู่ของดิฉันก็จะหมดสิ้นไปมิใช่หรือ อาจารย์ทศปาโมกข์กล่าวว่า แม่อย่าร้องให้ไปเลย ดิฉันจะให้เงินแก่ท่าน หญิงชรากล่าวว่า ดิฉันไม่ต้องการเงินดอกนาย แต่ดิฉันขอให้ท่านสั่งสอนโดยอย่าให้กุมารนี้ก็ทำอย่างนี้อีกต่อไป อาจารย์ทศปาโมกข์จึงกล่าวว่า ถ้าอย่างนั้นจงคอยดูนะแม่ แล้วให้มานพ 2 คน จับพระราชกุมารที่แขนทั้ง 2 ข้างไว้ แล้วจึงเอาซีกไม้ไผ่มาเคลื่อนที่กลางหลัง 3 ครั้ง พร้อมกับสอนว่า เธออย่าได้ทำอย่างนี้อีกต่อไป พระราชกุมารโกรธอาจารย์ ด้วยการแสดงออกทางสีหน้า มองดูอาจารย์ทศปาโมกข์ตั้งแต่หลังเท้าจนถึงปลายผม แม้อาจารย์นั้นก็รู้ว่าพระราชกุมารมองตนเพราะโกรธเคืองพระราชกุมารเรียนศิลปะจบแล้วทำการฝึกซ้อม เก็บโทษที่อาจารย์กระทำไว้ในหทัย โดยอาฆาตว่า เราจะต้องฆ่าอาจารย์ผู้นี้ ครั้นเวลาจะไป จึงเข้าไปไหว้อาจารย์ทำที่ว่ามีวามเสนหาอย่างสุดซึ้ง รับเอาปฏิญญาว่า ท่านอาจารย์ เมื่อใด ข้าพเจ้าได้ราชสมบัติในพระนครพาราณสี แล้วจะส่งข่าวมาถึงท่าน เมื่อถึงเวลานั้น ขอให้ท่านมาหาข้าพเจ้า เมื่อกล่าวดังนี้แล้วก็จากไปครั้นไปถึงพระนครพาราณสีแล้ว ได้เข้าไปถวายบังคมพระชนกชนนี แล้วแสดงศิลปะให้พระ

ชนกชนนีทอดพระเนตร พระราชาตรัสว่าเรามีชีวิตอยู่ท่านเห็นบุตรของเราขณะมีชีวิตอยู่นี้แหละ อยากได้เห็นความสง่าในราชสมบัติแห่งบุตรของเรา จึงได้ทรงสถาปนาพระราชโอรสไว้ในราชสมบัติ เมื่อพระราชโอรสได้ครอบครองศิริราชสมบัติ จึงได้ระลึกถึงโทษที่อาจารย์ทศปาโมกข์ได้กระทำไว้ ก็ทรงพระพิโรธ จึงทรงส่งทูตไปถึงอาจารย์ทศปาโมกข์เพื่อให้มาเฝ้าด้วยตั้งพระทัยว่า เราจะฆ่าอาจารย์นั้นท่านอาจารย์ทศปาโมกข์คิดว่า ในเวลาที่เขายังหนุ่มแน่นอยู่ เราจะไม่อาจให้พระราชานันเข้าใจได้ จึงไม่ได้ไป ในเวลาที่พระราชานันล่วงเข้าวัยชรา คิดว่า บัดนี้เราจักอาจทำให้พระราชานันเข้าใจได้ จึงได้เดินทางไปยืนอยู่ที่ประตูพระราชวัง ให้กราบทูลว่า อาจารย์จากเมืองตักสิลามาแล้วพระราชาทรงโสมนัสยินดีจึงรับสั่งให้เรียกพราหมณ์มา พอเห็นอาจารย์นั้นมาเฝ้าพระองค์เท่านั้น ทรงพระพิโรธจนพระเนตรทั้งสองข้างแดง ตัดเรียกเอามาทั้งหลายมาว่าแน่ผู้เจริญ ที่อาจารย์เขียนยังเสียดแทงเราอยู่จนทุกวันนี้ อาจารย์บากหน้าพาเอาความตายมาโดยไม่รู้ว่า เราจะตายวันนี้ อาจารย์ผู้นั้นจะไม่มีชีวิตแล้วจึงได้ตรัสคาถา 2 คาถา อันมีในเบื้องต้นว่า การที่ท่านให้จับแขนเราไว้แล้วเขียนตีเราด้วยซีกไม้ไผ่ เพราะเหตุเมล็ดงากำมือเดียวนั้น ยังฝังใจเราอยู่จนทุกวันนี้ ท่านไม่ไยดีในชีวิตของท่านแล้วหรือจึงมาหาเราถึงที่นี่ จากที่ท่านให้จับแขนทั้งสองของเราแล้วเขียนตีเราถึง 3 ที จะสนองท่านในวันนี้ (ขุ.ชา.อ. (ไทย) 58/355/12-17)

สรุป การที่ท่านให้จับแขนเราไว้แล้วเขียน ตีเราด้วยซีกไม้ไผ่ เพราะเหตุเมล็ดงากำมือหนึ่งนั้น ยังฝังใจเราอยู่จนทุกวันนี้ ตูก่อนพราหมณ์ ท่านไม่ไยดีในวิชาของท่านแล้วหรือ จึงมาหาเราถึงที่นี่ ผลที่ท่านให้จับแขนทั้งสองของเราแล้วเขียนตีเราถึง 3 ที จักสนองท่านในวันนี้ ดังกล่าววว่า อริยชนใด ย่อมเกียรติก้น อารยชน ผู้กระทำชั่วด้วยการลงโทษ กรรมของอริยชนนั้น เป็นการสั่งสอนหาใช่เป็นเวรไม่ บัณฑิตทั้งหลายย่อมรู้ชัดข้อนี้เป็นอย่างนี้แล

3. ลักษณะความโกรธ รส หน้าที่ อาการปรากฏ และเหตุใกล้ชิด

ความเกิดเกิดขึ้นที่ปฐุติฆรสถาน คือ ร่างกายอันยาวาหนาเคิบของเรานี้ ให้ท่านนักปฏิบัติธรรมทั้งหลายเข้าใจไว้ ความโกรธก็ดี ปฏิฆะก็ดี เป็นอันเดียวกัน มีลักษณะเป็นอันเดียวกัน แต่ว่าหนักเบาต่างกันเท่านั้น หรือว่ามีลักษณะต่างกันนิดๆ หน่อยๆ เท่านั้น ถ้าจะพูดโดยอรรถแล้วก็เหมือนกัน แต่ถ้าจะพูดโดยพยัญชนะแล้วต่างกัน ความโกรธก็ดี ปฏิฆะก็ดี เป็นอันเดียวกัน คือจะมีความขุ่นใจ มีลักษณะฟองขึ้นเหมือนกันกับอึ่งอ่าง โดยอธิบายว่า อึ่งอ่างก็ดี กบก็ดีเวลาร้อง ย่อมพองตัวโตขึ้นกว่าปกติแล้วร้องปวดเสียงของตนด้วย เหี้ยว กา งู หรือตะขาบ เป็นต้น หรือว่าคนได้ยินเสียงย่อมพากันจับเอามากินเป็นอาหาร อึ่งอ่างหรือกบหรือว่าเขียด เหล่านั้น ย่อมตายเพราะมือและปากของข้าศึกเพราะความพองและเสียงของตนเอง ฉันทิ ความโกรธก็ฉันทิเหมือนกัน เมื่อเกิดขึ้นจะทำให้บุคคลตกอยู่ในเงื้อมมือของข้าศึก ฉันทิ เมื่อความโกรธเริ่มเกิดขึ้นย่อมทำให้ฮึกเหิมแบ่งกำลังกายแบ่งกำลังใจขึ้นอย่างผิดปกติ ถ้าถ้าไม่หยุดยอปรากฏออกมาทางตา ทางปาก ทางมือเท้า คือ หน้าสยิวคิ้วขมวด ตาพราว ปากก็พูดคำหยาบด่าว่า มือหัว

ไม้ศาสตราวุธ ทำขยับออกอย่าง เป็นต้น เมื่อห้ามไม่ฟังในขณะนั้น ก็ยอมลงมือประหารผู้อื่น บางทีก็เกิดการต่อสู้กัน ทำให้บุคคลผู้ตกอยู่ใต้อำนาจของความโกรธ ตกอยู่ในเวรภัยโทษทัณฑ์อาญามีประกันต่างๆ ทำให้ได้รับความเดือดร้อนเสียหาย เมื่อแตกกายทำลายชั้นธแล้วต้องได้รับโทษทุกในอบายภูมิต่างๆ นานาประการ

เหตุนี้ ความโกรธนี้ เมื่อเกิดขึ้นมาแล้ว ถ้าว่าเราระงับไม่ไหว ผลที่ได้รับก็คือ โทษทุกอย่างเสีย คืออย่างน้อยที่สุด ก็ทำให้จิตใจของเราเป็นทุกข์ เกิดความเดือดร้อน เหมือนกับไฟเผาไหม้อยู่ในจิตใจ เหมือนกับลูกไฟสุ่มอยู่ในจิตใจ ไม่รู้จักสร้างจักเย็นลงไปได้ ถ้าเป็นไปอย่างแรงกล้าแล้ว พอทำการประหัตประหารกันทำร้ายร่างกายกัน ผลที่ได้รับก็คือถูกปรับไหมใส่โทษ จองจำพันธนาการ เหมือนกล่าวมาแล้วข้างต้น เมื่อแตกกายทำลายชั้นธไปแล้ว ก็มีนรกเป็นที่ไปในเบื้องหน้า อันว่า ความโกรธให้โทษ ทั้งแก่ตนเองและแก่ผู้อื่น แต่สำหรับผู้อื่นย่อมได้รับโทษเพียงถูกตำ ถูกว่า ถูกทุบตี ถูกฆ่า ถูกฟัน หรือถูกบั่นทอนชีวิต ให้สิ้นไปเท่านั้น หรือบางทีก็ถูกล้างผลาญทรัพย์สมบัติให้พินาศไปในปัจจุบันนี้เท่านั้น ส่วนผู้ตกอยู่ในอำนาจของความโกรธ ย่อมได้รับโทษทั้งชาตินี้และชาติหน้าอย่างน้อยที่สุด แม้หมดคุณธรรมไปแล้ว คือ ทำให้หมดเมตตา กรุณา มุทิตา ทำให้กำลังของสมณะและวิปัสสนาเสื่อมลงไปได้ การปฏิบัติก็ไม่ได้ผล

ความโกรธมีอาการทำให้ใจและกายฟุ้งขึ้น เหมือนกันกับอึ่งอ่างหรือกบเขียดเวลาร้อง ฉะนั้น ความโกรธ (มหามกุฏราชวิทยาลัย, ชุ.อ.อุฎฐากถา อิติวุตตกถวณนา ปรมตถทีปนี, 2525 : 70) มีลักษณะ รส หน้าที่ อาการปรากฏ และเหตุใกล้ชิด ดังนี้

1. จณทิกกลกขโณ ความโกรธมีความดุร้ายเป็นลักษณะเหมือนกันกับบอสรพิษที่ถูกตี ฉะนั้น เราลองนึกดูว่า สมมุติว่าหมาบ้าอย่างนี้ หรือพวกงูพิษ เวลาถูกเรานั้น มันจะต่อสู้ทันที หรือพวกราชสีห์ พวกเสือ ถ้าถูกเราเขี่ยตี มันจะต่อสู้มาทันที พวกโทษะ ก็เหมือนกันจะมีความดุร้ายเป็นลักษณะเหมือนกันกับบอสรพิษที่ถูกตี เมื่อกระทบอะไรนิดหน่อย ก็จะทำอาการต่อสู้ขึ้นมาทันที บางทีต้องต่อกันตีกัน ประหัตประหารกัน บางทีต้องแทงกัน บางทีต้องยิงกันอะไรทำนองนี้ที่พวกเราทั้งหลายได้ยินได้ฟังอยู่ทุกวันนี้ ก็เพราะตัวโทษะนี้เป็นเหตุ

2. วิสปนโรโส ความโกรธ มีความฟุ้งพล่านเป็นรณเปรียบเหมือนกันกับยาพิษที่ใส่ลงไปใต้มันน้ำ แล้วแผลสั่นไปในน้ำนั้น ทำให้สัตว์ที่มากินถึงแก่ความตายได้ อุปมาเหมือนกันกับว่า อันนี้เป็นโองน้ำ เราเอายาดีตีที่ก็ตี ยาโพลิดอนก็ตีใส่ลงไป ยานี้จะแพร่ไปในน้ำ ทำให้น้ำนั้นมีที่ตีได้ สมมุติว่าน้ำฝนลงนี้ เป็นน้ำที่สะอาดและก็บริสุทธิ์เราดื่มกินได้ แต่ถ้าเอายาพิษเจือลงไปยาดีตีที่ก็ตี โพลิดอนก็ตีจะลงไปใต้มันน้ำนี้ ท่านนักปฏิบัติคิดดูสิว่าจะเป็นอย่างไร น้ำนี้ก็พลอยเป็นน้ำที่มีพิษทันที ใครไปดื่มกินก็ถึงแก่ความตายได้ข้อนี้ ฉนใด ความโกรธก็เหมือนกัน เมื่อเกิดขึ้นมาแล้วก็แพร่ไปทั่วสรรพางค์กาย ผู้ใดไปล่วงเกินขณะที่ความโกรธของเขากำลังเดือดพล่านอยู่นั้น ผู้นั้นอาจจะถึงแก่ชีวิตได้ อาจถูกเขาฆ่าตาย อาจถูกเขาตำ อาจถูกเขาว่า อาจถูกเขาตี เหตุนี้ ความโกรธนี้ท่านจึงกล่าวว่ามีพลังพล่านเป็นรณ

3. อตตโน นิสสยทหนรโส ความโกรธมีอาการแผดเผานิสัยของตนเป็นหน้าที่ เปรียบเหมือนกับไฟป่าที่กำลังเผาป่าให้ไหม้เป็นจุกๆ ไปฉนั้น ความโกรธนี้ เมื่อเกิดขึ้นแล้วจะเปลี่ยนนิสัยของบุคคลทันที เรามองดูเผินๆ จะเห็นว่าเขาเป็นผู้มีอัธยาศัยใจคอสุภาพและเยือกเย็นดี แต่ในขนาดใดถูกความโกรธครอบงำตกเป็นทาสของความโกรธแล้ว ก็จะแสดงปฏิกิริยาขึ้นมาทันทีด้วยอำนาจของความโกรธ เมื่อแสดงปฏิกิริยาความโกรธขึ้นมาแล้ว เขาคอนั้นก็สามารถที่จะทำลายสิ่งที่มาเกิดขวางนั้น ให้พินาศอันตรายกันไปให้สิ้นสูญไปหมดไปเหมือนกันกับไฟป่าที่ไหม้ป่าหรือเผาป่าให้เกรียมไป ฉนั้น

4. ทุสสนปจจุปฐฐานโน ความโกรธนั้นมีความประพุดิสลายเป็นอาการปรากฏ เหมือนกันกับข้าศึกผู้ได้ออกฉนั้น ธรรมดาข้าศึกรบกัน ถ้าฝ่ายใดมีพลังอำนาจมีความฉลาดเพียงพออดิข้าศึกฝ่ายตรงกันข้าม เสียหลักไปฉนั้นแก่นั้นละ เขาก็จะโหมเข้าทันที เขาก็สามารถทำลายข้าศึกได้ หรืออุปมาเหมือนกันกับนักมวยที่เขาชกกัน นักมวยที่ชกกันนั้นระหว่างคู่ต่อสู้นั้น หากว่าผู้ใดผู้หนึ่งเห็นคู่ต่อสู้เสียหลัก เขาก็จะกระโดดเข้าใส่ทำร้ายทันที ผลสุดท้ายคู่ต่อสู้ก็ต้องพ่ายแพ้ไป ฉนั้นฉนั้น ความโกรธก็เหมือนกัน ฉนั้น เมื่อใด ความโกรธเกิดขึ้นในชั้นธสันดานแล้ว หากว่ามีผู้ใดเป็นข้าศึก หรือแสดงทางกายทางวาจา ทางใจออกมาให้เขาเห็น และก็ไม่เป็นที่สบอารมณ์ของเขา เขาจะเข้าทำร้ายทันทีทั้งๆ ที่ไม่เคยทะเลาะเบาะแว้งกันมาก่อน บางทีก็คบกันมาตั้งแต่อายุ 14-15 ปี จนอายุ 60-70 ปี ไม่เคยทะเลาะเบาะแว้งกันมาเลย แต่เมื่อถูกความโกรธเข้าครอบงำในขณะใด ผู้นั้นก็สามารถทำลายมิตรนั้นให้พินาศอันตรายไปได้

5. อาฆาตวตตุปทฐฐานโน ความโกรธมีอาการอาพาธวัตถุสิปประการเป็นเหตุใกล้ฉนั้นที่จะให้ความโกรธเกิดขึ้น โทสรนี้เปรียบเหมือนน้ำมูตรเน่าที่เจือด้วยยาพิษ และเปรียบเหมือนผู้ที่กำลังจับมูตรเน่าเจือยาพิษ และเปรียบเหมือนผู้กำลังจับก้อนเหล็กแดง ฉนั้น

4. เหตุให้เกิดความโกรธ

1. โทสชฎาทยดา มีโทษะเป็นอัธยาศัยมาแต่กำเนิด
2. อคฺมภีรปคิตตา มีความคิดไม่ละเอียด ไม่ลึกซึ้งเป็นปกติ ภาพโยนิสมนสิการ ขาดการใคร่ครวญตริตรองพิจารณาหาเหตุผล ไม่ได้คิดถึงโทษความโกรธที่เกิดขึ้น ผลสุดท้ายก็ไม่สามารถยับยั้งซึ่งใจลงไปได้ ความโกรธก็เกิดขึ้นมาทันที
3. อปฺปสุตฺตา มีการศึกษามีการสดับรับฟังน้อย เมื่อมีอารมณ์อะไรเกิดขึ้นมากก็ไม่มีความรู้ที่จะมายับยั้งความโกรธได้ก็เป็นเหตุให้ความโกรธเกิดขึ้นมา
4. อนิฏฐารมณสมายโค ได้ประสบกับอารมณ์ที่ไม่ดีอยู่เนืองเนืองๆ คือ อนิฏฐารมณ อารมณ์ที่ไม่น่าใคร่ ไม่น่าพอใจ ไม่น่าชอบใจ เช่น รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ธรรมารมณ ก็เป็นเหตุทำให้เกิดความโกรธขึ้น

5. อาฆาตตถุสสมาโยโค (โทสมูลจิต จากคัมภีร์สังคหะ :5) ได้ประสบกับอาฆาตวัตถุ 10 ประการ
เมืองๆ อย่างใดอย่างหนึ่ง

อาฆาตวัตถุ คือ มูลเหตุให้ผูกอาฆาตกันนั้นมีอยู่ 10 ประการคือ

1. ความอาฆาตเกิดขึ้นด้วยความคิด ผู้นี้ได้นำความเสื่อมเสียให้แก่เรา แล้วก็เป็นผู้ให้
คาดคิดอย่างนี้ ก็เป็นผู้ให้เกิดความโกรธขึ้นมา

2. ความอาฆาตเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้กำลังทำความเสื่อมเสียให้แก่เรา

3. ความอาฆาตเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้จัดทำความเสื่อมเสียให้แก่เรา

4. ความอาฆาตเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้ได้ทำความเสื่อมเสียให้แก่คนที่รักที่พอใจของเรา

5. ความอาฆาตเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้กำลังทำความเสื่อมเสียให้แก่คนที่รักที่พอใจของเรา

6. ความอาฆาตเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้จัดทำความเสื่อมเสียให้แก่คนที่รักที่พอใจของเรา

7. ความอาฆาตเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้ได้ทำประโยชน์แก่คนผู้ที่ไม่เป็นที่รักที่พอใจของเรา

8. ความอาฆาตความโกรธเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้กำลังทำประโยชน์ให้แก่คนผู้ที่ไม่เป็นที่รักที่

พอใจของเรา

9. ความอาฆาตความโกรธเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้จักทำประโยชน์แก่คนที่ไม่เป็นที่รักที่พอใจของเรา

10. ความอาฆาตเกิดขึ้นโดยฐานะอันไม่สมควร เช่น เมื่อเดินไปสะดุดตอไม้ก็เกิดความโกรธขึ้น
มาแล้ว ข้อนี้ พวกเราทั้งหลายเป็นกันเกือบทุกรูปทุกนามนะ บางทีไปเหยียบเสี้ยนเหยียบหนามอย่างนี้ ก็เกิด
ความโกรธขึ้นมาแล้ว บางทีเดินเข้าเดินออกตามประตู ไปชนกับประตู ขอบประตู ขอบหน้าต่าง ก็เกิดความ
โกรธขึ้นมาแล้ว บางทีได้พริ้วไต้มาก็พินขอบประตูจนพังไปก็มี บางทีเห็นว่าหม้อเขาเอาไว้ไม่ดี ไปทุบหม้อทุก
โองน้ำแตกก็มี บางทีวิทยุฟังอยู่ดีๆ ขวานทุบลงไปแตกก็มี นี้เรียกว่าเกิดขึ้นในฐานที่ไม่สมควรเกิด บางทีไป
โดนของแตกแล้วก็เกิดความโกรธขึ้นมาเป็นต้น อันนี้เราทั้งหลายคิดให้กว้างๆ คิดให้ซึ่งๆ เราจะเห็นทันทีมัน
ไม่น่าจะโกรธก็โกรธขึ้นมา เพราะเหตุใด เพราะว่าความโกรธมันมีอยู่ในจิตในใจแล้ว ร่างกายนี้เป็นปฐุติขรส
ถานคือเป็นที่อยู่ของความโกรธด้วยความโกรธไปนอนอยู่ในจิตในใจของเราไม่รู้ว่าจะแต่เมื่อไหร่ พอดีกระทบ
อะไรนิดๆ หน่อยๆ ซึ่งไม่สมควรโกรธ มันก็โกรธขึ้นมา บางครั้งเราเขียนหนังสืออย่างนี้ปากกาหรือว่าดินสอด่า
มันออกไม่ดีก็เกิดความโกรธขึ้นมาแล้วทุบปากกานั้นแตกไปเลย มันเป็นอย่างนี้ บางทีต้มน้ำไป น้ำมันร้อน
เกินไป มันไปทำให้ลื่นเราร้อนเกินไป ไปลวกลิ้นของเราทุกแก้วถึงก็มี บางทีเดินไปโดนโน่นโดนนี่เขาเก็บไม่ดี
เขาวางไม่ดีทุกแตกเลยก็มี อันนี้เรียกว่าความโกรธเกิดขึ้นโดยฐานะที่ไม่สมควรโกรธ แต่ทำไมถึงโกรธสาเหตุที่
มันโกรธเพราะว่าโทรศัพท์ตัวนี้มันไปนอนอยู่ในชั้นสันดานของเรามาตั้งแต่อ่อนแต่อกโน่นมันนอนอยู่
กิเลสติดตามมาตั้งแต่พบก่อนชาติก่อน จนมาถึงพวกนี้ชาตินี้ด้วยมันสั่งสมอยู่นานแล้ว มันมีอำนาจพลังอยู่
นานแล้ว เมื่อได้โอกาสได้เวลาเมื่อไหร่ก็แสดงอาการขึ้นมาทันที

ความโกรธเกิดขึ้นแล้วให้โทษเป็นอนอกประการ เช่น

1. ทำให้คนประพฤติชั่วทางกาย เช่น ฆ่ากัน เบียดเบียนกัน เป็นต้น
2. ทำให้คนประพฤติชั่วทางวาจา เช่น ด่ากันบ้าง ส่อเสียดยุยงให้ผู้อื่นเกลียดกันทะเลาะวิวาทบาดหมางกันบ้าง ด่าผู้อื่นให้เจ็บใจบ้าง พูดสิ่งที่ไร้สาระประโยชน์บ้าง เป็นต้น
3. ทำให้คนประพฤติชั่วทางใจ เช่น พยาบาท อาฆาต จงล้างจงผลาญเขาบ้าง
4. ทำลายประโยชน์ตน ทำลายประโยชน์ผู้อื่น
5. ทำลายประโยชน์ภพนี้ ทำลายประโยชน์ภพหน้า

ดังตัวอย่าง พระนางโรหิณี มีเรื่องเล่าไว้ธรรมบทว่า พระนางโรหิณี ซึ่งเป็นน้องสาวของท่านอนรุทธะนี้เป็นโรคผิวหนัง คือ เป็นโรคผิวหนังเกิดขึ้นตามสรีระร่างกายของตน มีความละอายจนไม่กล้าออกมารับแขก ไม่กล้ามาให้คนอื่นเห็นตนเอง ส่วนพี่ชายของพระนาง คือพระอนรุทธะได้สั่งให้นำทรัพย์จำนวนนั้นไปสร้างโรงฉันทน์ 2 ชั้น ในขณะที่กำลังสร้างโรงฉันทน์ยังไม่เสร็จนั้น พระอนรุทธะเถระผู้พี่ชายให้นางอาสนะไว้เสมอพร้อมทั้งให้ตั้งหมอน้ำดื่มไว้ นางเป็นผู้ประกวดตามพื้นเป็นต้นเนื่องๆ คือ พยายามทำความสะอาดพื้นที่ลงชั้นของตนเนื่องๆ เมื่อนางทำบุญมีการกวาดพื้นโรงฉันทน์เนื่องๆ โรคผิวหนังได้หายไปจนหมดสิ้น เมื่อลงฉันทน์ได้สร้างเสร็จแล้ว นางได้นิมนต์พระภิกษุสงฆ์ มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข ได้ถวายขารนิยะโภชนิยะที่ประณีตแต่พระภิกษุสงฆ์นั่งเต็มโรงฉันทน์ พระพุทธองค์ทรงทำภารกิจเสร็จแล้วจึงตรัสถามว่า นี่เป็นทานของใคร คือ ในขณะที่ถวายทานนั้น นางโรหิณีไม่ได้มาถวายทาน เพราะมีความละอายสาเหตุที่ตนเป็นโรคผิวหนังและก็มี ความละอาย ไม่กล้าออกมาสู่ท่ามกลางของพวกเขา เมื่อฉันทน์เสร็จแล้วพระองค์จึงได้ตรัสถามว่า นี่เป็นบ้านของใคร พระอนรุทธะจึงกราบทูลว่า เป็นทานของนางโรหิณีซึ่งเป็นพระน้องนางของข้าพระองค์ พระเจ้าข้า พระพุทธองค์ทรงรับสั่งให้เรียนนางโรหิณีมา แต่ถ้านางไม่ปรารถนาจะมา แต่ก็จำเป็นต้องมา เพราะว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเรียกและจะฝ่าฝืนไม่ปฏิบัติตามพระพุทธดำรัสนั้นเป็นสิ่งที่ เป็นไปไม่ได้ ไม่ว่าจะเป็นอย่างใด ถึงมีความละอายอย่างไร พระนางก็ต้องมา เมื่อพระนางมาถวายบังคม ประทับนั่งแล้ว พระองค์จึงตรัสถามว่า โรหิณี เหตุใดเธอจึงไม่มา พระนางจึงทูลตอบว่าหม่อมฉันเป็นโรคผิวหนัง มีความละอายเพราะโรคนั้นจึงมิได้มาพระศาสดาตรัสว่า เธอรู้ไหมว่าโลกนั้นอาศัยกรรมอะไรของ เธอจึงให้เกิดขึ้นเช่นนี้ พระนางโรหิณีจึงทูลว่า หม่อมฉันไม่ทราบพระพุทธเจ้าข้า พระศาสดาตรัสว่า โลก นั้นอาศัยความโกรธของเธอจึงเกิดขึ้น หม่อมฉันทำกรรมอะไรไว้พระพุทธเจ้าข้า พระศาสดาตรัสว่า ดูก่อน โรหิณี ในอดีตกาลอัครมเหสีของพระเจ้าพาราณสีผูกอาฆาตหญิงนักพื่อนของพระราชาทรงดำริว่า เราจะ ให้ทุกข์นั้นเกิดขึ้นแก่หญิงนั้นแล้วให้เขาเอาลูกเต่าร้างใหญ่มา เมื่อเขาเอาลูกเต่าร้างใหญ่มาแล้ว รับสั่งให้ หญิงนักพื่อนมายังสำนักของตนแล้วให้ใส่ผงเต่าร้างบนที่นอน ผ้าห่มและระหว่างเครื่องใช้ เป็นต้น ของนาง นั้นโดยมิให้นางรู้ตัว ไปรยลงตามร่างกายของนาง รวากับว่าทำความเย้ยหยันเล่น ทนได้นั้นเองสรีระของ นางได้พุพองขึ้นเป็นตุ่มใหญ่ ไปนอนบนที่นอนก็ถูกอีก เวทนากล้ายิ่งนักได้เกิดขึ้นแล้วแก่นาง นางได้รับความลำบากมาก พระอัครมเหสีในกาลนั้นคือเธอเอง ในกาลนั้นเธอได้ทำกรรมไว้เพราะอาศัยความโกรธ

จึงได้รับโทษเห็นปานนี้แล้วตัดว่า “โรหิณี ความโกรธก็ดี ความริษยากี่ดี แม้มีประมาณเล็กน้อย ก็ไม่ควรทำเลย” แล้วทรงตรัสเทศนาโปรดพระนางว่า บุคคลพึงละความโกรธเสีย พึงละมานะให้เด็ดขาด พึงกล่าวล่วงส่งโยชน์ทั้งปวง ทุกข์ทั้งหลายย่อมไม่ถูกต้องบุคคลนั้น ผู้เจริญวิปัสสนา ไม่ติดข้องในรูปนาม ไม่มีกิเลสเครื่องกังวล คือ ราคะ โทสะ เป็นต้น พระนางส่งจิตตั้งใจตามกระแสพระสัทธรรมเทศนาที่พระองค์ทรงแสดง ผลสุดท้ายก็ได้บรรลุเป็นพระโสดาบันในขณะที่ฟังธรรม เมื่อนางจืดจากอภัพนั้นแล้วก็ไปบังเกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ มีรัศมีช่วงโชติยิ่งกว่าโดยเทพธิดาทั้งหลาย เพราะว่า นางได้เป็นเทพธิดาประเภทพระอรียะ คือ ได้สำเร็จเป็นพระโสดาบันแล้วก็ไปเป็นพระอรียะ เมื่อเป็นเทพธิดาประเภทพระอรียะ ก็ย่อมมีรัศมีโชตินาการกว่าบรรดาเทพธิดาทั้งหลายที่เป็นปุถุชน บรรดาเทพบุตรทั้งหลายก็มีความสนใจใฝ่ฝันมาเชยชม แต่ผลสุดท้าย นางก็ได้เป็นอัครมเหสีของท้าวสักกะเทวราช นี่แหละท่านนักปฏิบัติธรรมทั้งหลาย ความโกรธนี้มีพิษร้ายแรงยิ่งนักดังกล่าวนั้นแล้ว เหตุที่เราทั้งหลายจะทำลายความโกรธให้หมดไปจากชั้นสันดานของเราได้หรือจะบรรเทาความโกรธลงไปได้นั้นมีหลายประการ แต่ก็ขอบรรยายเพียงคร่าวๆ คือ ประการที่ 1 เราต้องใช้โยนิโสมนสิการใคร่ครวญ ตริตรอง พิจารณาถึงโทษของความโกรธว่า ความโกรธนี้ดีหรือไม่หนอ ถ้าเราตกลงไปแล้วจะเป็นอย่างไร เราต้องพิจารณา ประการที่ 2 ก็ให้เราเจริญเมตตาмаกๆ นึกถึงคนที่ไม่ชอบใจขึ้นมาเมื่อใด ก็จงเจริญภาวนาว่า ขอท่านจงเป็นสุขเถิด ขอเจ้าจงเป็นสุขเถิด ขอท่านจงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่มีความเดือดร้อน ไม่มีความลำบาก มีความสุข รักษาตนเถิด ก็จะผ่อนคลายความโกรธลงไปได้ ก็จะบรรเทาความโกรธลงไปได้

มิฉะนั้น เราก็พิจารณาว่า อภัพร่างกายอันยาวาวาหนาคีบของเรากี่ดี ของคนอื่นก็ดี เป็นแต่เพียงธาตุทั้ง 4 ชั้นทั้ง 5 ประชุมกันอยู่เราโกรธเขาเพื่อประโยชน์อะไร เราซึ่งอะไรของเขา เราโกรธตาเขา หรือ หรือเราโกรธหูเขา หรือเราโกรธจมูกเขา หรือว่าโกรธลิ้นเขา หรือโกรธผมเขา หรือโกรธขาเขา โหดแขนเขาเราไล่ไปๆ ผลสุดท้าย ก็จะบรรเทาความโกรธได้ เพราะว่าเรารู้แล้วว่า เราเจริญวิปัสสนา มาแล้ว เราเห็นว่าร่างกายอันยาวาวาหนาคีบนี้ ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา เป็นแต่เพียงธาตุทั้ง 4 ชั้นทั้ง 5 ประชุมกันอยู่ เมื่อหมดสภาพแล้วก็สลายไปแล้วเราจะโกรธธาตุทั้ง 4 ชั้นทั้ง 5 เพื่อประโยชน์อะไร เมื่อเราพิจารณาอย่างนี้ ก็จะบรรเทาความโกรธลงไปได้สำหรับท่านที่ได้สมาธิที่สามารถเข้าสมาธิได้ ก็อธิษฐานจิตเข้าสมาธิ เมื่อเราออกจากสมาธิ ความโกรธก็จะบรรเทาเบาบางลงไป หรือถ้าเราจะทำลายให้เด็ดขาดไปโดยที่ไม่มีเหลือหลอในชั้นสันดานของเรา ก็ต้องตั้งอกตั้งใจเจริญวิปัสสนาภาวนา

เมื่อเราเจริญวิปัสสนาญาณ 16 ได้ครั้งที่ 3 เห็น อริยสัจ 4 ครั้งที่ 3 ถึงนิพพานครั้งที่ 3 ก็สามารทำลายโทสะให้หมดไปจากชั้นสันดานของเราได้โดยที่ไม่มีเศษมีเหลือในชั้นสันดานอีกต่อไป จิตใจของเราก็จะชุ่มเย็นหรือหวานฉ่ำเหมือนกันกับเอาไปหล่อเลี้ยงไว้ในน้ำผึ้ง

เมื่อความโกรธดับไปแล้วท่านนักปฏิบัติธรรมทั้งหลายหลวงพ่อก็ไม่สามารถที่จะหาอะไรมาเปรียบเทียบกับว่า มันเย็นใจสักแค่ไหนเพียงไร จึงได้เปรียบว่าเหมือนกันกับเอาหัวใจของเรานี้ไปแช่ไว้ใน

น้ำผึ้งที่เรากรองสะอาดเรียบร้อยแล้ว แล้วก็ป็นน้ำผึ้งที่สดๆ เราเอาดวงใจของเราไปแช่ไว้ในน้ำผึ้งที่เย็นฉ่ำ แล้วก็ป็นน้ำผึ้งที่สะอาดปราศจากธุลีทั้งหลายทั้งปวง เราคิดดูสิว่า มันจะได้รับความชุ่มฉ่ำและหวานเย็นสักปานใด ข้ออุปมานี้ ฉันทิ จิตใจของเรา เมื่อหมดความโกรธแล้ว จะทำให้เรานี้มีความสุขใจอยู่ทุกสถาน ในกาลทุกเมื่อมีความเย็นชุ่มฉ่ำอยู่ตลอดเวลา แม้จะกระทบอารมณ์อะไร ก็จะไม่มีความกระทบกระทั่งแห่งจิต จะไม่ทำให้ความโกรธนี้เกิดขึ้นมาได้ แล้วก็ในทำนองเดียวกัน เมื่อความโกรธหมดไป กามราคะ คือ ความกำหนัดในเพศตรงกันข้ามก็หมดไปด้วย เมื่อความกำหนัดในเพศตรงกันข้ามหมดไป คือหมดทั้งความโกรธด้วย หมดทั้งกามราคะด้วย ท่านนักปฏิบัติธรรมทั้งหลายก็ลองนึกดูสิว่า มันจะมีความสุขสักแค่ไหนเพียงไร พวกเราทั้งหลาย มีความทุกข์อยู่ทุกวันนี้ บวชเป็นพระเป็นเณร ผ่าขาว แม่ชี ก็ไม่สามารถที่จะประพฤติพรหมจรรย์ให้บริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิงได้ ก็เพราะตัว (กามราคะ) นี้เป็นตัวเหตุสำคัญที่หนึ่งเบอร์หนึ่ง ซึ่งทำลายเราให้ได้รับความลำบาก และเดือดร้อนตื่นนอนกระวนกระวายในการประพฤติพรหมจรรย์ หรืออีกอย่างหนึ่งผู้ที่ประพฤติพรหมจรรย์ ไม่สามารถที่จะอยู่ในเพศพรหมจรรย์ได้ตลอดไป คือ ไม่สามารถที่จะบวชเป็นพระ เป็นเณร ไม่สามารถที่จะบวชเป็นผ้าขาวแม่ชีได้ตลอดชีวิต ตัวการสำคัญ ก็คือตัวกามราคะ นี้เอง

เมื่อใดเราทำลายกามราคะได้แล้ว ความคิดที่จะสร้างเหย้าสร้างเรือน ความคิดในการมีลูกเมีย มีลูกมีผัวก็หมดไปแล้ว เมื่อสิ่งทั้งหลายทั้งปวงหมดไป กามราคะก็หมดไป ความโกรธก็หมดไป สำนักปฏิบัติธรรมทั้งหลาย ความสุขก็เกิดขึ้นมาแทนที่ ความสุขนี้ไม่มีอะไรที่จะมาเทียบได้ที่นี้ขออำนาจหนึ่งว่า หากว่าท่านทั้งหลาย ยังทำลายความโกรธนี้ไม่ได้ มีอีกวิธีหนึ่งซึ่งง่ายที่สุดท่านทั้งหลาย เมื่อความโกรธเกิดขึ้นมา ก็ให้กำหนดทันทีว่า โกรธหนอๆ หรือว่าหยุดหนอๆ เราใช้วิธีเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน ก็ยับยั้งความโกรธลงไปได้ ประการที่สอง ตั้งปณิธานจิตเรียกว่า มหาปณิธานจิตมีพระรูปหนึ่งเป็นคนเจ้าโทสะกระทบอะไรนิดอะไรหน่อยก็โกรธขึ้น มาทันที หลวงพ่อได้แนะนำวิธีให้เขาตั้งสัจจะปฏิญาณว่าจะไม่โกรธอีกต่อไป เขาก็อธิษฐานว่าขอให้แผ่นดินทั้งแผ่นดินนี้แข็งเหมือนเพชร เมื่อใดแผ่นดินแข็งเหมือนเพชรนี้ยังไม่ละลายเป็นน้ำ หากว่าขณะใดที่ข้าพเจ้ามีความโกรธอยู่ ข้าพเจ้าจะไม่พูดเลย จะไม่เคียดคนนั้น จะเคียดคนนี้ (เคียดเป็นภาษาอีสานคือ โกรธ) หรือจะไม่ค่าคนนั้น ไม่ค่าคนนี้ ข้าพเจ้าจะไม่พูดเลย คือ เมื่อใดมีความโกรธอยู่ในจิตใจ ข้าพเจ้าจะไม่พูดเลยเป็นอันขาด ให้เขาตั้งปณิธานจิตอย่างนี้ ผลสุดท้าย เขาก็ตั้งปณิธานจิตตามที่ หลวงพ่อบอก ความโกรธก็ค่อยเบาบางไปที่ละน้อยๆ การประพฤติปฏิบัติก็ค่อยดีขึ้นๆ ในที่สุดก็สามารถทำลายความโกรธได้

5. สรุป

จากการศึกษาความโกรธในพระไตรปิฎก ทำให้มองเห็นบทความนี้ว่า 1. ความโกรธมีความหมาย มาจากศัพท์ภาษาบาลีว่า โกร แปลว่า ความกำริบ ความขุ่นเคือง ในจิตใจ มีศัพท์ที่ใช้

เหมือนกับความโกรธ คือ โทสะ คือความรู้สำนึกคิดประทุษร้าย มันจะเริ่มต้นมาจาก อรติ ความไม่พอใจ ถ้าระงับไว้ได้ก็จบแค่นั้น ถ้าระงับไม่ได้ก็จะไปถึงปฏิกะ ความหงุดหงิดรำคาญ ถ้าระงับไว้ได้แค่ปฏิกะก็หายไป ถ้าระงับไม่ได้ก็จะกลายเป็นโกรธระ ความขุ่น เหมือนน้ำที่เราต้มบนเตาไฟ ก็เริ่มขุ่น เริ่มหมุ่นเริ่มจะร้อนถ้าระงับไว้ได้ก็ดีไป ระงับไม่ได้จะตามมาเป็นโทสะ 2. ลักษณะความโกรธ มีความดุร้ายเป็นลักษณะเหมือนกันกับอสรพิษที่ถูกตี มีความพลุ่งพล่านเป็นรสเปรี้ยวเหมือนกันกับยาพิษที่ใส่ลงไปนมแล้ว แล้วผ่านไปไม่นานนั้น ทำให้สัตว์ที่มากินถึงแก่ความตายได้ มีอาการแผดเผานิสัยของตนเป็นหน้าที่ เปรียบเหมือนกันกับไฟป่าที่กำลังเผาป่าให้ไหม้เป็นจุนๆ มีความประทุษร้ายเป็นอาการปรากฏ เหมือนกันกับข้าศึกผู้ได้ออกาสมีอาการอาฆาตวัตถุประสงค์ประการเป็นเหตุใกล้ชิดที่จะให้ความโกรธเกิดขึ้น 3. เหตุที่ทำให้เกิดความโกรธนั้นมี 5 ประการ (1) มีโทษเป็นอภัยภัยมาแต่กำเนิด (2) มีความคิดไม่ละเอียด ไม่ลึกซึ้งเป็นปกติ (3) มีการศึกษามีการสดับรับฟังน้อย เมื่ออารมณ์อะไรเกิดขึ้น (4) ได้ประสบกับอารมณ์ที่ไม่ดีอยู่เรื่อยๆ คือ อนิน္ถารมณ (5) อารมณ์ที่น่าใคร่ ไม่น่าพอใจ ไม่น่าชอบใจเช่น รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสธรรมารมณ ได้ประสบกับอาฆาตวัตถุประสงค์ 10 ประการ

6. บรรณานุกรม

- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหามกุฏราชวิทยาลัย. (2525). **อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- _____. (2534). **ธัมมปทัฏฐกถา**. ภาษาไทย ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- _____. (2539). **อภิธรรมัตถวิภาวินีฎีกา**. ภาษาไทย ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- _____. (2537). **มังคลัตถทีปนี**. พระมหาทองคำ จนทูปโม แปล เล่ม 2. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- ปัญญา ใบบางยาง และคณะ. (2548). **อธิบายหลักธรรมในพระไตรปิฎก**. กรุงเทพฯ : ธรรมสภา.
- Taylor and Wilson. (1997). **Exploring Your Anger : Friend or Foe?** . From <https://www.amazon.com/Exploring-Your-Anger-Friend-Foe/dp/>